

Юрій Поліщук

**РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ЯК ІНСТРУМЕНТ
КОЛОНІЗАТОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ
В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – СЕРЕДИНА ХІХ СТ.)**

В умовах розбудови Української держави актуальним є питання суспільної злагоди, єднання усіх здорових сил навколо її зміцнення. В такій ситуації з особливою гостротою постає питання духовного єднання народів України, толерантних стосунків представників різних релігійних конфесій. Для цього потрібно мати правдиву історію релігійного життя України.

Потрібно зазначити, що ця проблема вже давно турбує дослідників. Ще в ХІХ – на початку ХХ століття до неї зверталися П. Карашевич, Д.А. Толстой, М. Коялович, Г.Я. Кіпріатович та ін.¹ В роки радянської влади зацікавленість релігійними питаннями ослабла й, здебільшого, зводилася до критики “опіуму для народу”. З набуттям Україною незалежності дослідники знову звернулися до релігійної тематики². Проте переважна більшість цих робіт присвячена загальноукраїнським церковним проблемам і в них фактично не враховані регіональні особливості релігійного життя, вплив на нього етнічних і політичних факторів. Винятком можуть бути дослідження О.П. Крижанівського, С. Жилюка, А.В. Опрі, С. Таранця³ та інших, у яких висвітлюються питання розвитку російської православної церкви в Правобережній Україні, Волині, ліквідації уніатської церкви, життя старовірських громад на Поділлі.

Проте досліджень, в яких аналізувалися б етнополітичні аспекти релігійного життя в Правобережній Україні в період панування там Російської імперії, роль російської православної церкви в інкорпорації цих земель в “імперське тіло”, фактично немає. Тому автор і звертається до зазначеної проблеми.

Загальновідомо, що до приєднання краю до Російської держави він тривалий час перебував у складі католицької Речі Посполитої. Це, безумовно, наклало свій відбиток як на етнічний склад населення, так і на його релігійне життя. За даними ревізії населення, яка була проведена в 1795 р., переважну більшість населення тут становили українці – 87,9%⁴ усього населення краю. Другою за кількістю етнічною групою Правобережної України були поляки – дещо більше 10%. За ними розташувалися євреї, яких за підрахунками В. Наулка тут мешкало 110 тис. чол. (близько 3,5% усього населення)⁵. Інші етнічні групи в цей час були не чисельними і мало впливали на етнорелігійні та етнополітичні процеси, які відбувалися в регіоні наприкінці XVIII ст.

Зрозуміло, що концентрація значної кількості представників різних етносів, серед яких фактично не було представників титульної нації імперії – росіян, наклала свій відбиток на усі сторони життя краю. Тому щоб утвердити своє панування як в політичному, так і в духовному житті краю, перетворити його населення в вірнопідданих слуг імперії, потрібно було змінити світогляд населення. Вірним союзником самодержавства, а точніше сказати, його основним знаряддям у виробленні такої політики та безпосереднім її провідником стала російська православна церква, яка, окрім своєї “духовної місії”, виконувала ще й освітню, це й зумовило її вагому роль у політиці русифікації населення Правобережної України.

Історично склалося так, що представники кожної з етнічних груп краю зазвичай сповідували свою релігію, яка фактично стояла на захисті їхньої етнічної ідентичності. Так, поляки, що в той час займали панівні позиції в політичному, економічному житті Правобережної України, були католиками. Українці теж сповідували християнство, але в його греко-католицькому (уніатському) варіанті. Євреї сповідували іудаїзм. Певний колорит у релігійне життя краю вносили російські старовіри, які з’явилися тут у другій по-

ловині XVIII ст. На початку XIX ст. їх в регіоні мешкало більше 7 тис. чоловік⁶. Взаємостосунки священиків і віруючих цих конфесій і держави були порівняно стабільними і кожна з них займала свою нішу в суспільстві.

Ситуація почала змінюватися, коли внаслідок другого (1792 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої територія Правобережної України була інкорпорована до складу Російської імперії. Тут було утворено три губернії – Волинську, Київську і Подільську, які адміністративно увійшли до складу Київського генерал-губернаторства. Поряд із цим перед царизмом постало питання вироблення політики щодо нових підлеглих, серед яких практично не було представників титульної нації – росіян. Особливо це стосувалося корінного населення краю – українців. В її основу було покладено формулу, викладену високопоставленим російським чиновником С. Уваровим: “православ’я, самодержавство, народність”. Зокрема, 4 грудня 1832 р. він писав, що православ’я, самодержавство, народність є “...останній якір нашого порятунку і найвірніша запорука сили та величі нашої Вітчизни”⁷.

Виходячи із цих принципів, царський уряд і вище духовенство російської православної церкви почали формувати своє ставлення та свої дії щодо священиків і віруючих тих релігійних конфесій, які були представлені в Правобережній Україні. При цьому особлива увага приділялася уніатській церкві, яка, на думку правлячих кіл імперії, була головною перешкодою на шляху русифікації українців краю, яких вони вважали “спольщеними росіянами”. Тому практично з перших днів панування в Правобережній Україні російський царизм повів планомірну політику з її ліквідації. Так, уже 22 квітня 1794 р. у “височайшому указі” наголошувалося на необхідності знищення тут уніатської церкви і підкреслювалося, що православ’я “є надійним засобом для укріплення народу в одностові”. В указі також зазначалося, щоб місцева російська адміністрація “надавала допомогу місцевим мешканцям у переході від уніатства до православ’я”.

У 1795 р. на приєднаних землях були ліквідовані уніатські єпархії (митрополічу Полоцьку, архієпископську та єпископські Пінську, Луцьку, Володимиро-Берестейську). Їхні церкви та монас-

тирі передали Білоруському уніатському архієпископу Іраклію (Лісовському).

Паралельно з цим в краї все робилося для розширення впливу російської православної церкви. Цей процес спирався на активну державну підтримку. Так, у квітні 1794 р. генерал-губернатор П.І. Тутолмін дістав особливий указ, в якому було чітко зазначено, що “протидія возз’єднанню” уніатів з православними “з боку латинян і уніатів буде розцінена як кримінальний злочин, який підлягає суду...”⁸

В квітні 1795 р. Катерина II видала указ про створення на приєднаних землях православної Мінської єпархії, яку очолив архієпископ Віктор (Садковський), що дістав відповідні інструкції. Височайшим повелінням Синод отримав завдання надати йому допомогу кадрами, які б були готові до “апостольського подвигу”, “...здатних до навчання і навернення уніатів до православ’я”. Катерина II виділила на цю акцію значну суму грошей¹⁰.

Результатом такої роботи стало те, що уже на початку 1795 р. для зайняття новоприєднаних приходів лише на територію Волині з інших губерній імперії прибуло понад 120 священників російської православної церкви¹¹.

Архієпископ Віктор звернувся до усіх мешканців приєднаних земель із закликом “повернутися до істинної матері-церкви благочестивої”. Цю грамоту-заклик було надіслано із С.-Петербурга. Проте царська адміністрація і вище керівництво російської православної церкви не дуже надіялися на його ефективність. Архієпископ Віктор розповсюдив серед православних священників прислану Синодом інструкцію, де були викладені методи роботи з уніатами. Зокрема, їм пропонувалося активно використовувати місцеві органи влади, поліцію, а священників, що відмовлялися переходити у православ’я, рекомендувалося силою виганяти з парафій.

Внаслідок такої цілеспрямованої політики російської адміністрації, священників православної церкви на кінець 1796 р. лише у волинських уніатів було відібрано майже 900 церков і “приєднано” до православ’я майже 150 тис. парафіян і 800 священнослужителів. Здебільшого це робилося за допомогою поліції та каральних загонів¹².

У подальшому брутальна політика “приєднання” уніатів Правобережної України до православ’я продовжувалася. Її активну фазу зупинила лише смерть Катерини II. Новий імператор Павло I 18 березня 1797 р. видав маніфест про віротерпимість. Наступного року для управління уніатськими парафіями Правобережної України було створено уніатську єпархію – Луцьку. Ці послаблення привели до того, що в ряді населених пунктів краю люди почали повертатися до унії. Це викликало нові репресії, які припинили цей процес, але й перехід уніатів до православ’я теж майже припинився.

Після приєднання краю російський царизм намагався підпорядкувати своєму впливові й католицьку церкву. З цієї метою в 1795 р. на приєднаних землях було створено три католицькі єпархії. До складу Пінської входили й землі Правобережної України. Згідно із указом імператриці католицькі єпископи ставали повними господарями в єпархії, не підпорядковувалися архієпископу, а також будь-якій владі за межами імперії. Їм підпорядковувалися всі духовні ордени, що діяли на території єпархії. На нашу думку, влада цим намагалася вирішити кілька завдань. По-перше, обмежити зовнішній вплив на католицьке духовенство цих земель, по-друге, завоювати його прихильність, а по-третє, посіяти протиріччя в середовищі католицького духовенства краю, як це не раз робилося з православними священиками. Зрештою усе це мало призвести до ослаблення позицій католицької церкви на приєднаних землях Правобережної України, Білорусії, Прибалтики.

Потрібно зазначити, що на початку XIX ст. російський царизм починає активно залучати православну церкву до реалізації своєї освітньої політики, яка теж була спрямована на інкорпорацію інородців у “загальноімперське тіло”. З 1803 р. в імперії почали з’являтися приходські та сільські училища, які засновувала православна церква. Цей процес проходив дуже складно, особливо це було характерним для земель, що були приєднані в кінці XVIII ст. Усе-таки на початку XIX ст. в Росії уже нараховувалося близько 2000 таких шкіл¹³.

У 1816 р. міністерство освіти було об’єднане з міністерством духовних справ. Керівником нової установи призначили Голіцина, перед яким було поставлене завдання здійснювати навчання та ви-

ховання молоді у повній відповідності з канонами православної віри. Згідно з цим задумом були змінені програми і плани навчання, а саме – збільшено кількість годин на вивчення Закону Божого, в школі значно зросла роль і вплив священика. На думку ініціаторів такої реформи, ці зміни мали сприяти викоріненню вільнодумства та формуванню вірнопідданих слуг царизму, а на околицях імперії – ще й до “денационалізації іногородців”.

Наприкінці 20-х рр. XIX ст. царизм і російська православна церква розпочали новий наступ на уніатів. Він був пов’язаний з діяльністю Йосифа Семашка, який розробив детальний план повної ліквідації уніатської церкви, реалізація якого розпочалася у 1832 р. з ліквідації Василіанського ордену¹⁴. В наступні роки тиск на цю церкву ще більше посилювався. Його здійснювали як священики російської православної церкви, так і чиновники, державні каральні органи. За допомогою таких дій владі вдалося похитнути позиції уніатської церкви в регіоні.

У 1838 р. помер уніатський митрополит. Фактично це повністю розв’язало руки царизмові та російській православній церкві для повної ліквідації уніатської церкви на західних теренах імперії. Як наслідок, у лютого 1839 р. у Полоцьку відбувся контрольований російською владою, уніатський Собор, який затвердив рішення про ліквідацію уніатської церкви¹⁵. Українське населення було “приєднане” до російського православ’я, священики якого з амвонів доводили українцям, що “один закон, одна мова, одна віра”¹⁶.

Якщо уніатська церква була оплотом українського населення Правобережжя і, до певної міри, стояла в опозиції до польського панування тут, то католицька – не тільки була оплотом поляків, а й займала в краї панівні позиції, фактично була державною. Зрозуміло, що зі зміною політичної влади в регіоні змінилися тут і релігійні пріоритети. Російська адміністрація, російська православна церква почали боротися проти католицизму. Перший удар по ньому було нанесено після поразки польського повстання Т. Костюшка, яке підтримала як польська шляхта Правобережної України, так і католицькі священики. Російський царизм спробував скористатися з цього і послабити політичний, економічний та ідеологічний вплив католицької церкви і польської шляхти. Частина її священиків було

заарештовано і вислано за межі краю, закрито ряд католицьких монастирів. Але провести масовий наступу на католицизм у цей час ще не вдалося. Російська адміністрація надіялася на співпрацю з верхівкою польської шляхти й тому не наважувалася на відкриту боротьбу з католицькою церквою.

Новий наступ на католицизм і польську шляхту російський царизм розпочав після поразки польського повстання 1830 – 1831 рр. Наприкінці 1831 р. Комітет у справах Західних губерній затвердив правила конфіскації католицьких монастирів. Внаслідок їх реалізації лише на Волині з 53 таких монастирів було конфісковано 35. Це ж робилося й в інших губерніях Правобережної України.¹⁷ Вся матеріальна база монастирів перейшла до рук держави, а згодом вона була передана російській православної церкві й у їхніх приміщеннях були розміщені православні культові споруди.

Поряд із цим, царизм починає обмежувати політичні, громадянські права католиків. Так, їм заборонялося обіймати чиновницькі посади в адміністрації Правобережної України і навіть вчителювати¹⁸.

Проте повністю знищити польський, католицький вплив на Правобережній Україні царизмові не вдалося.

Приєднання Правобережної України до Російської імперії створило для царизму нове для нього єврейське питання. В основу його вирішення було покладено наступне: або асиміляція, або еміграція. На це неодноразово вказували вищі посадові особи Росії. Так, міністр внутрішніх справ Ігнат'єв заявляв, що “західний кордон для євреїв відкритий”¹⁹. Конкретні кроки щодо реалізації цього плану було розпочато з обмеження сфери економічної діяльності євреїв і позбавлення права вибору їхнього місця проживання в державі. Логічне оформлення ця політика знайшла у формуванні “єврейської смуги осілості”, до якої увійшла й територія Правобережної України.

Крім економічного тиску на євреїв, російський царизм намагався підірвати їх національну свідомість, асимілювати та повернути у християнську віру. На шляху реалізації цих прагнень стояв “морально-релігійний культ”, тому царизм повів наступ на права кагалів і рабинів. Так, уже в 1804 р. ухвалене ним “Положення про євреїв” почало регламентувати діяльність останніх, і хоча їх і надалі обира-

ли, але після цього рабинів мали затверджувати губернські органи влади²⁰.

Поряд з наступом на іудаїзм, хасидизм російська адміністрація всіляко сприяла переходу євреїв у православ'я. Так, уже в 1817 р. з її ініціативи почало працювати “Товариство ізраїльських християн”, яке мало займатися цим питанням. Євреї, які переходили в православ'я, отримували від держави ряд пільг. Зокрема, вони зовсім звільнялися від виконання військової повинності й це поширювалося на “усе потомство” та на три роки – від усіх податків. Засуджені євреї після прийняття християнства отримували значні послаблення²¹.

Боротися з іудаїзмом, хасидизмом, національною самобутністю єврейського народу царизм намагався через ліквідацію традиційних єврейських навчальних закладів (хедерів, бет-мідрашів, талмуд-тор) і заміну їх казенними навчальними закладами.

Проте усі ці дії не дали бажаних результатів. Євреї і надалі міцно трималися своєї релігії, своєї культури.

Цікавою сторінкою етнорелігійного життя Правобережної України і політики російської влади щодо нього є переселення сюди німецьких протестантів. Першими ще наприкінці XVIII ст. тут з'явилися меноніти. За ними почали переселятися й представники інших протестантських течій. Тривалий час царизм терпимо ставився до них, прагнучи використати колоністів для підриву польських економічних позицій у краї. Це привело до зростання кількості протестантського населення на Правобережжі. Підрахунки показують, що в середині XIX ст. їх тут мешкало кілька тисяч осіб²².

У другій половині XIX ст. російський царизм змінить своє ставлення до протестантського населення Правобережної України. Робилися спроби до його навернення у православну віру, в чому активну роль відігравала російська православна церква. Проте це мало що дало. Переселенці міцно трималися своєї релігії, а меноніти навіть переселилися за межі імперії. Але це вже предмет іншого дослідження.

Наведений вище матеріал свідчить, що ще до приєднання Правобережної України до Російської імперії тут сформувався досить строкатий етнічний склад населення, яке дотримувалося своїх релігійних поглядів. З приходом на територію краю російський ца-

ризм почав активну боротьбу за русифікацію місцевого населення. Досить дієвим помічником для нього була російська православна церква. Результатом цієї боротьби стала ліквідація уніатської церкви, значне обмеження впливу римо-католицької церкви. Проте повністю реалізувати свої задуми царизмові не вдалося.

¹ Карашевич Платон. Очерк истории Православной церкви на Волыни. – СПб., 1855; Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен. – 1873; Толстой Д.А. Римский католицизм в России: исторические исследования. В 2-х тт. – СПб., 1876; Киприатович Г.Я. Жизнь Иосифа Семашко: митрополита Литовского и Виленского. – Вильно, 1893.

² Див.: Історія релігій в Україні. В 10-ти тт. – Т.3. – К., 1999; Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник. У 3-х кн. – Кн.3. – К., 1994 та ін.

³ Крижанівський О.П. Церква у суспільно-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1991; Жилюк С. Російська церква на Волині (1793 – 1917). – Житомир, 1996; Опря А.В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С.37–42; Таранец Сергей. Старообрядчество Подолии. – К., 2000.

⁴ Романцов Володимир. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття). – К., 1998. – С. 158.

⁵ Наулко Всеволод. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С. 37, 42.

⁶ Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі ЦДІАУК). – КМФ.11.Оп.1.Спр.32. Арк. 27; Таранец Сергей. Указ. соч. – С. 26.

⁷ Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – СПб., 1904 pp. – С. 188.

⁸ Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 238.

⁹ Пероговский В. Материалы для истории Волыни. – Житомир, 1879. – С. 228.

¹⁰ Воссоединение униатов на Волыни в 1794 – 95 гг. // Волынские епархиальные ведомости. 1880. – № 26-27.

¹¹ Жилюк С. Російська церква на Волині (1793–1917). – С. 78–79.

¹² Жилюк С. 200-літня історія Волино-Житомирської єпархії // Зв'язель древній і вічно молодий. – Н.-Волинський, 1995. – С. 8.

¹³ Мукалов Н. Народная школа в Юго-Западном крае. Историко-статистический очерк. – К., 1892. – С.9.

¹⁴ Див.: Киприатович Г.Я. Указ. соч. – С. 47–79.

¹⁵ Жилюк С. Російська церква на Волині (1793–1917). – С. 100.

¹⁶ Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – С. 5.

¹⁷ Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українським селянином. – К., 1996. – С. 301.

¹⁸ Поліщук Ю. Національна політика російського царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Демократія і державність в Україні: проблеми гармонізації. – К., 1997. – С. 86.

¹⁹ Погребинська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4. – С. 128.

²⁰ Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир, 1998. – С. 105.

²¹ Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. (Краткий очерк истории). – Ч.І. – К., 1992. – С. 103, 105.

²² Див.: Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – Б. м., б. г. – Додаток 2.